

УДК 811.162.1'373.613:159.923

Наталія ДЕМ'ЯНЕНКО
Київський національний університет
імені Тараса ШевченкаНАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ
У ПОЛЬСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Стаття присвячена вивченню фразеологізмів польської мови у руслі проблематики картини світу, зокрема з точки зору ментальної характеристики особистості.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, національна картина світу, ментальність, внутрішні риси характеристики людини.

This article is devoted to studying Polish language phraseological problems in the course of world, particularly in terms of mental characteristics of personality.

Key words: phraseological unit, national picture of the world, mentality, internal features of human performance.

Artykuł został poświęcony badaniu frazeologizmów języka polskiego w aspekcie problematyki obrazu świata, a mianowicie z punktu widzenia mentalnej charakterystyki osobowości.

Słowa kluczowe: jednostka frazeologiczna, obraz świata, mentalność, wewnętrzne cechy ludzkie.

Мова певної етнокультурної спільності служить національно-специфічним засобом моделювання національної картини світу, її своєрідного бачення й вираження. Мова як вид суспільної діяльності тісно, хоча й не цілком, пов'язана з рівнем розвитку суспільства, його структурою та особливостями функціонування. Однак мова є не тільки певною системою пізнання, вона є також шляхом усвідомлення етичних і моральних ідеалів. Адже пізнання діє на людину й естетично, і морально, і етично. Естетична функція мови поширюється на всі сфери сприйняття людиною навколишнього світу. У повноцінному функціонуванні мови виражається також стан розвитку нації, адже мова є однією з її основних ознак. Саме завдяки мові людина усвідомлює себе частиною великого організму – нації. Мовні образи, складові периферійної ділянки мовної картини світу виражають народний дух, національні відчуття, рецепцію сприймання й розуміння світу. Кожна національна мова – це універсальна філософська система, в якій своєрідно «живе» світ, людство в цілому. Національна мова – це сукупність істин, знань, мистецтва, обумовлена своєрідною психологією народу. Ця теза є в О.О. Потєбні: «Психологія народів повинна показати відмінності національних особливостей і структури мови як результат спільних законів народного життя» [10, 56]. У працях деяких мовознавців спостерігаємо й інші підходи до розкриття природи національної картини світу. Наприклад, Б.О. Серє-

брєнников вважає, що національна образність різних народів відрізняється одна від одної, і це пояснюється неоднаковим обсягом значень слів у різних мовах [11, 139].

У кожній національній мові наявні певні образи, символи, знаки, що втілюють у собі результати пізнавальної діяльності усїєї етнокультурної спільності. Національна мова у свій неповторний спосіб інтерпретує різні явища, традиції, звичаї, обряди, спосіб життя, кодує досвід колективно-історичної групи. Вирішальний вплив на розвиток та специфіку національної мови має культура певної етнічної спільності. Кожна з таких культур відносно автономна, хоча зазнає впливу і сама впливає на сусідні. Багато хто з дослідників вважає, що етнокультура створює певне середовище у суспільстві, у яке «занурені» всі члени суспільства [3, 87]. Етнокультура виступає найважливішим показником національної свідомості, створює специфічне «етнічне поле» (термін Г. Воропаєвої) [3, 93], яке формує національну ментальність.

Національна ментальність творить стержень, навколо якого формується національна картина світу кожного народу. За визначенням етнопсихолога В. Яніва, основні характеристики нації – це «...Єдина територія, єдина мова, спільність економічного життя, спільність психічного укладу, який виявляється в єдності властивостей національної культури» [12, 5]. У сучасній філософії ментальність визначається так: «Ментальність – це сукупність готовностей та установок і схильності індиві-

да чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати й сприймати світ певним чином» [5, 107]. Ми приймаємо наведене твердження як відправне, додаючи також, що ментальність – це система, яка перебуває у постійному русі, але елементи якої тісно пов'язані між собою, тобто, це – система образів, уявлень, які у різних соціальних та національних групах сполучаються по-різному, але завжди лежать в основі людських уявлень про світ, маючи своє місце у ньому, і, відповідно, регламентують вчинки та поведінку людини. Ментальність розглядається, відповідно, як категорія, що характеризує щось національне, притаманне певному народові, народності, нації.

Когнітивний підхід до аналізу національно-культурного менталітету підтверджує, що «в ментальності зливається воедино сфера знання – те, що є (реальне), і сфера цінностей – те, що повинно бути (ірреальне)» [1, 65]. Сфера знання репрезентує систему концептів, тобто, «ключових слів духовної культури» [6, 99]. Науковці пояснюють термін «концепт» двояко:

- 1) як ключове слово духовної культури;
- 2) як передумови, що стимулюють народження слова [6, 99].

Уживатимемо термін «концепт» в обох значеннях, тобто і на окреслення першого етапу формування слова та його значення, і щодо включення цього слова у культурний контекст, коли воно стає ключем до розуміння самої культури.

Аналіз семантики й прагматики ключового слова, його витлумачення дає змогу простежити мислення, світосприйняття окремого народу, особливості формування й розвитку його культури.

Науковці розрізняють універсальні та національні концепти. Універсальні можуть бути наявні у багатьох, більшості або всіх культурах, вони характерні для всіх часових зрізів, наприклад, «добро», «зло», «духовність», «правда» тощо. Однак кожен народ може мати свої специфічні концепти, що складають ключові поняття національної мовної картини світу (наприклад, «рушник» для українців). Що ж стосується універсальних концептів, то вони, крім спільного, мають свої неповторні риси у кожній етнокulturі. У національних концептах «концентруються особливості світосприйняття даного етносу» [7, 311]. Національні концепти забезпечують єдність і традиційність поколінь між собою, дають змогу простежити зв'язок з архаїчними культурами.

Мова як діяльність певних мовленнєвих органів і звуків, що внаслідок цього утворюються, не є процесом відображення, а «процесом формування й засобом відображення» [2, 5]. Переосмислення окремих слів пов'язане з ознаками або особливостями, якими наділені предмети і які містять відповідні їм поняття. Відмінність прямого значення слова від його переносного значення (прямої номінації від непрямої) у тому, що пряма номінація первинна, а непряма – вторинна. Тлумачення переносного значення (непряма номінація), як правило, потребує контексту, оскільки саме з контексту можна встановити зв'язок тієї чи іншої непрямої номінації з прямою.

В основі прямої номінації лежить якась ознака предмета (і відповідного йому поняття), що видавалася людині первинно важливою, в основі ж непрямої номінації – ознака інша, вторинна, часто периферійна або пов'язана з функціонуванням певного слова у мові. Ознаки, які лягли в основу номінації, мовознавці називають умотивованістю. Умотивованість, як відомо, притаманна і багатьом формально похідним словам, де вона пов'язана не з переосмисленням, а з частковим або ж повним використанням уже наявної номінації. Різна природа умотивованості окремих слів дає змогу виділити таке поняття, як образна умотивованість, тобто метафоричне, вторинне значення, що виникає на основі первісного, прямого. Переносне значення виникає тільки за асоціацією з прямим.

Слід зазначити, що образність у мові не обмежується образним уживанням або переосмисленням одного слова. Дуже часто образ передається описово словосполученням або навіть реченням. Багато з таких образно ужитих словосполучень і речень можуть ставати загальноживаними у певному мовному колективі або навіть вийти за його межі. Тоді таке словосполучення або речення починає функціонувати як єдине ціле, і образ, що воно виражає, береться за основу того, що позначає таке словосполучення або речення, вже набуваючи статус самостійної мовної одиниці саме завдяки утворенню цього свого самостійного позначення. Такі мовні одиниці мають назву фразеологічних. Фразеологізм формується в результаті лінгвістичного процесу – фразеологізації. Це переосмислення вільного словосполучення (або речення). У результаті фразеологізації словосполучення та його складові частини (слова) втрачають свою первісну семантику. Одночасно з цим відбувається процес смислової єдності,

який забезпечує внутрішню семантичну цілісність фразеологізму [4, 28].

Значення фразеологізмів створюється семантичною взаємодією всіх компонентів і формується на основі уявлення про певну ситуацію. Якщо мовна одиниця складається з компонентів, якими є слова, що мають у мові певну предметну чи понятійну співвіднесеність за межами даного словосполучення чи речення, то навіть за втрати цими словами зв'язку із предметами чи явищами, які вони позначають, образ, покладений в основу даної одиниці, є мотивованим. Мотивований тим, що кожне зі слів, яке входить до складу такого словосполучення чи речення, є мотивованим щодо поняття чи явища, яке воно позначає. Саме тому мовні одиниці такого плану є образно мотивованими.

Мовні образи, складові мовної картини світу виражають народний дух, національне відчуття, сприйняття й розуміння світу. О.О. Потєбня у праці «Думка й мова» стверджує, що «... психологія народів повинна показати відмінності національних особливостей і структури мов як результат спільних законів народного життя» [10, 56]. З тим твердженням не можна погодитися, адже кожен народ створює свій власний стиль світосприймання, свою ментальність, у яку ніби «занурені» всі члени суспільства. Ментальність дозволяє виявити характеристику особистості, її поведінку й характер.

Етнопсихологи, філософи визначають спільні психологічні особливості людей, що притаманні конкретному народові. Мовознавці звертають увагу на можливий суб'єктивізм при описі «чужого» національного характеру. На суб'єктивізмі в описі психології інших народів наголошує, скажімо, В.Янів. Щоб уникнути цього недоліку, вчений висуває засаду порівняння якнайбільшої кількості досліджень різних учених і доходить висновку, що чим більше порівнянь, чим більше дослідників і різноманітних шкіл та напрямів, тим правильніші висновки щодо особливостей національного характеру. До того ж, таке поняття як «ментальність» не має чіткого та вичерпного визначення. До речі, у Словнику української мови в 11-ти томах такої лексичної одиниці ще не було зафіксовано.

Польські джерела та словники визначають термін *mentalność* як специфічний спосіб мислення й ставлення до дійсності; характерну структуру мислення [13, 506]. В інших словниках поняття ментальності пов'язується із сприйняттям та мисленням, але не виключає емоції та волі, проте більший наголос ма-

ють усе ж інтелектуальні властивості людини. Г. Півторак у праці «Українці. Звідки ми і наша мова» так окреслює цей термін: «Ментальність розуміють як притаманний даній нації варіант світосприйняття, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі» [9, 8].

Отже, ментальність є однією з форм суспільної свідомості, вона закріплена в матеріалізованих продуктах, але має надсвідомий характер. «Ментальність усвідомлюється й раціоналізується тільки вибірково, фрагментарно пов'язує високораціоналізовані форми свідомості (науку, філософію, політичну ідеологію, релігію і т.д.) зі сферою підсвідомих структур, визначаючи у такий спосіб образ цілісного життя людини» [8, 178]. Такий образ спирається на певні внутрішні характеристики людини. Це складні риси, досить показові для певних національних груп, які дають змогу з певною вірогідністю передбачати її поведінку у тому чи іншому конкретному випадку. Ментальність має свою структуру, виражену у взаємозв'язках внутрішніх рис.

Внутрішні характеристики людини можна поділити на *моральні, вольові, емоційні та інтелектуальні*. Ми вважаємо таку класифікацію доцільною і при розгляді ментальної характеристики людини, відображеній у мовній картині світу, зокрема, у її фразеології польської, української та російської мов. Фразеологічні одиниці становлять найконденсованіше вираження у мові її національно-культурного компонента, а, отже, їх аналіз під кутом вираження мовної картини світу дає можливість простежити взаємозв'язок мови, світобачення й ментальності нації. У фразеології зазначених слов'янських мов маємо чотири великих групи внутрішніх рис ментальної характеристики людини. Основне навантаження на вираження їх змісту розподіляється нерівномірно, тому що їх поява обумовлюється різними потребами, які визначають ті чи інші вчинки.

Так, у ситуаціях, які ставлять перед особистістю вимогу діяти згідно із суспільними ідеалами, нормами, правилами поведінки, на передній план виходять *моральні* якості поведінки. Появу цих рис стимулюють потреби людини в цілісному соціальному середовищі. Морально-етичні риси особистості – це вияви стійкого ставлення людини до суспільних подій, до інших людей і до самої себе. Вони нерозривно пов'язані з певними нормами поведінки, які прийняті в певному суспільстві, з оцінкою від-

повідності або суперечності дій, вчинків, намірів людини. Джерелом цих рис є спільне життя людей, їх взаємини, спільна боротьба за досягнення суспільної мети.

Морально-етичні риси поєднують у собі все багатство емоційних ставлень людини до соціального оточення. У зв'язку з цим їх можна назвати вищими рисами особистості, однак слід підкреслити умовність поняття „вищі почуття”, оскільки до них відносять не тільки позитивні, а й негативні моральні риси (скупість, заздрісність і т.п.). Серед фразеологічних одиниць на позначення морально-етичних рис характеру людини відзначаються 1) такі, що мають позитивне забарвлення: *łagodny choć do rany przyłożyć, gołębia dusza, święty człowiek, mieć czyste ręce, kryształowy charakter* і под.; 2) такі, що мають негативне забарвлення: *być / okazać się / zostać świnią, mieć nieczyste ręce, mieć długie uszy* і т.п.

В умовах, які спонукають особистість головним чином до застосування вольових зусиль, здійснення вольових дій, найяскравіше проявляються *вольові* риси характеру. Це зумовлено потребою людини в активній та результативній діяльності. Одним із найскладніших питань у сучасній психології виступає проблематика, пов'язана з явищем «волі». Основна складність цього феномену полягає у тому, що всі переконані в існуванні волі, але ніхто чітко не може пояснити її природи. Про це, зокрема, свідчать деякі новіші підручники з психології, у яких автори або повністю зняли питання волі, або розглядають його як явище руху діяльності. Одним із центральних на сьогодні залишається питання змісту волі, її мотивів, цілей, а у зв'язку з цим проблема її структури. Чітко побачити психічну реальність, що відповідає змісту поняття «воля», ніяк не вдається.

Сутність і значення волі можна розглядати у такому поєднанні: активність – воля – свідомість. У вольовій діяльності виступає «найбільший ступінь прояву активності особистості. Воля – не абстрактна сила, а свідомо спрямована активність особистості» [5, 280]. Своєрідність цієї активності знаходить своє вираження у вольових явищах особистості. Вольові якості – це «відносно постійні, незалежні від конкретної ситуації, стійкі психічні утворення, що вказують на досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її влади над собою» [5, 294]. Отже, це стійкі індивідуальні особливості волі, властиві окремим людям. У фразеології клас вольових рис

характеру представлений фразеологічними одиницями як позитивного, так і негативного забарвлення. Сукупність позитивних вольових якостей утворюють вольову особистість – людину із сильною волею, яка представлена у таких фразеологічних одиницях: *pol. być na swoim miejscu, mieć grunt pod nogami, trzymać rękę na pulsie, niezależny charakter, gruntowny człowiek* і под. Негативні якості характеризують вольову слабкість людини. Крайній ступінь слабкості людини визначаємо як «нікчемність». Серед фразеологізмів окреслюємо такі одиниці на позначення цього явища: *skończony człowiek, być niczym, piąte koło u wozu* і под.

Якщо ж особистості потрібно емоційно оцінити себе чи інших людей, явища природи, мистецтво, навколишню дійсність, то найбільш яскраво виявляються *емоційні* риси характеру. Емоції й почуття, як відомо, виникають у процесі взаємодії особистості із зовнішнім світом. Це різноманітні переживання людини, в яких відображаються її взаємовідношення й стосунки із зовнішнім світом та іншими людьми. Почуття особистості пов'язані з конкретним об'єктом (це може бути предмет, людина, події життя тощо). Одне й те саме почуття може реалізовуватися у різних емоціях. Психологи пов'язують цей факт із багатоаспектністю зв'язків емоцій і почуттів одне з одним [5]. В одному і тому самому почутті часто поєднуються, переходять одна в одну позитивні і негативні емоції. Тому ми об'єднали почуття та емоції людини в спільний клас. Звичайно ж, почуття та емоції людини не завжди є сталими рисами характеру, але оскільки ми говоримо про ментальність, то прагнемо виділити такі почуття та емоції, які притаманні певній етнічній спільноті (у нашому випадку – це носії польської мови) і входять до сукупності тих рис, які характеризують ментальність цієї спільноти. Таким чином, фразеологізми з відповідною семантикою містять у собі те, що можна назвати узагальненим образом польського національного характеру в його афективно-емотивному вимірі. Причому слід підкреслити, що тут не йдеться про те, що можна назвати етнічним стереотипом поляка (типу *Polacy – Włochami różnosu*, де моделюється польська гарячковість, нерозсудливість), ні, тут йдеться про те, що можна було б назвати таксономією й типологією різних афективно-емоціональних характеристик (властивостей, станів), які міс-

тяться у тому компоненті польської мовно-етнічної картини світу, що представлений польськими фразеологізмами. У житті людини значення позитивних та негативних емоцій однаково важливе. Виникнення приємних чи неприємних переживань залежить не тільки від характеру, зовнішніх впливів, але також і від того, які потреби конкретної людини, від її індивідуальних здібностей, інтересів, звичок, внутрішніх станів.

Серед емоцій узагалі у фразеології представлені лише чутливість і незворушливість. Чутливість об'єднують фразеологічні одиниці *ić ślepo za sercem, słuchać głosu czego, drewniany człowiek, ze skały, człowiek bez serca, serce kamienne, lalka bezduszna, mieć łód w duszy* і под.

Почуття формуються у процесі суспільного розвитку людини і змінюються залежно від конкретних соціальних умов. Почуття виникають як результат узагальнення окремих емоцій, а формуються з розвитком свідомості. У почуттях людини виражаються установки, спрямованість, тобто важливі характеристики особистості. Спроектуюючи ці особливості на фразеологічний матеріал, ми розробили таку класифікацію почуттів. При чому слід зазначити, що лише деякі почуття утворюють пари умовно позитивного чи негативного забарвлення. Усі почуття умовно розподіляються на 2 підгрупи: 1) ті, що позначають почуття особистості: *odważny, silny jak lew, zapalny jak proch, zającze serce, spuścić, zwiesić głowę na kwintę* і под. та 2) ті, що позначають міжособистісні почуття: *usta komu nie zamykają, mieć serce na dłoni, tajemniczy jak sfinks, zamknąć się jak ślimak w skorupie, tajemnicza osoba, przyjacielska dusza, siostra miłosierdzia* і под.

Обставини, які вимагають від особистості насамперед чіткого й усвідомленого сприйняття навколишньої дійсності, обдуманого, глибокого й оригінального розв'язання різних життєвих, виробничих і навчальних завдань, чітко висвітлюють *інтелектуальні* риси характеру. Їхню появу передбачають пізнавальні потреби.

Найбільша кількість позначає людину, яка повністю позбавлена будь-яких розумових здатностей, тобто дурня: *karuściany łeb, barania*

głowa, zamknięta głowa, głupi jak sadło, mądry jak sołomonowe portki і под. Основною рисою, яку підкреслюють такі фразеологізми, є те, що в людини не просто відсутні окремі інтелектуальні риси, такі як уява, думка чи здатність до навчання, а саме те, що такі звороти позначають дурня як цілісне поняття.

Фразеологізмів, що мають позитивне забарвлення у значенні інтелектуальної характеристики людини, є значно менше. Найбільша кількість зворотів позначає людину розумово нормальну, тобто не геніальну, а «просто» розумну – це і є норма – здатну мислити, робити висновки. Це фразеологізми *mieć głowę, mieć głowę na karku, mieć swój rozum* і под.

Велике значення при інтелектуальній характеристиці людини набувають її освіченість, знання, а також те, що передує цьому – вивчення, інтелектуальний пошук, уява. Це можна простежити у таких польських зворотах як *chodząca biblioteka / encyklopedia*, що позначають ерудовану людину, яка щось вивчає, досліджує і яка наділена великою кількістю знань.

Внутрішні характеристики є доступними у своєму прояві; внаслідок цього зовнішня характеристика може служити засобом вираження характеристики внутрішньої, ментальної. Відповідне позначення таких характеристик може витлумачуватися двояким чином: 1) як таке, що вказує лише на певну зовнішню характеристику; 2) як свідчення людської ментальності, тобто як позначення внутрішньої характеристики; 3) одночасно як перше й друге. Наприклад, *pol. siedzieć jak tabaka w rogu* чи *mówić jak ślepy o kolorach* можуть позначати залежно від контексту як сталі риси характеру людини, так і її окремо взяті дії. Словники, як правило, не подають цього розрізнення.

Риси морального, вольового, емоційного та інтелектуального змісту є провідними рисами особистості й дають уявлення про ментальну характеристику індивіда. Характеристику кожної людини складають внутрішні (ментальні) та зовнішні риси. Коли ми говоримо про ментальність, то розглядаємо внутрішні характеристики людини, тобто все те, що стосується розуму, психіки, душі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакерина В.В. О национально-культурном менталитете и его лексикографической репрезентации // Язык и культура. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1994. – С.65-66.

2. Визгалов П.И. Некоторые вопросы диалектики соотношения языка и мышления. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1962. – 50 с.

3. Воропаева Г.С. Знаково-символические системы культуры та етнічна свідомість // Язык и

- культура. Третья международная конференция. Доклады. – К.: Изд-во Киевского университета, 1994. – С.87-94.
4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
5. Загальна психологія: Курс лекцій. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 436 с.
6. Лисицин А.Г. К проблеме концептуального анализа // Язык и культура. Третья международная конференция. Доклады и тезисы. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1994. – С.98-101.
7. Маслова В.А. Экспериментальное изучение национально-культурной специфики внешних и внутренних качеств человека (на материале киргизского языка) // Этнопсихолінгвістика. Общ.ред. Ю.А.Сорокина. – М.: Наука, 1988. – С. 116-120.
8. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2-х тт. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Сов. энцикл., 1987.
9. Півторак Г.П. Українці. Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 176 с.
10. Потебня О.О. Думка й мова // Естетика і поетика. – К.: «Мистецтво», 1986.
11. Серебрянников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: Наука, 1983. – 319 с.
12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – 197 с.
13. Słownik współczesnego języka polskiego / Pod red. B.Dunaja. – Warszawa: Wilga, 1996. – 1393 s.